

PLEIDOOI VOOR EIGENTIJDSE DEUGDENOPVOEDING

Siebre Miedema

Commentaar bij: E.A. Godot, *Zonde van de tijd. Zeven opstellen over opvoeding*. Uitgeverij SWP, Amsterdam, 2006, ISBN 978-90-6665-748-9, 192 blz., € 24,90.

Introductie

“Om de huidige stand van waarden en normen in onze cultuur van een kritisch pedagogisch commentaar te voorzien, neemt E.A. Godot in zijn tweede boek de zeven hoofdzonden als uitgangspunt”, zo staat op de achterkant van dit in november 2006 verschenen boek te lezen. Het gaat dus over normen en waarden en zonden. Wat zeg ik: het gaat over hoofdzonden zelfs!

Bij het eerste, de waarden en normen, werd de afgelopen jaren - ik dacht in navolging van Van Kooten en De Bie - wel eens gekscherend gesproken over maaien en wormen. Hiermee werd mijns inziens vooral duidelijk gemaakt dat het verwachtingsvolle en overspannen gebruik van dat koppel, het je echt moeilijk maakt om deze noties nog samen in de mond te nemen. Welke pedagoog krijgt het duo nog over de lippen zonder enige lichamelijke walging te voelen?

Toen Jan Peter Balkenende op dinsdagavond 21 november 2006 de waarden en normen als zijn keuze van inbreng in het lijsttrekkersdebat van de grote partijen uit de doeken had gedaan, werd weer eens duidelijk dat de ergernis over het veelvuldig aanroepen van deze mantra vooral zit in de ongeloofwaardigheid van lieden die het er maar steeds over hebben, of zeggen het er over te willen hebben. Femke Halsema maakte dat voor mij op klip en klare wijze duidelijk toen zij Balkenende hard maar rechtvaardig confronteerde met diens onwaardige houding ten aanzien van de kwestie Irak. Aan de lichaamstaal van de premier kon je zien hoe gruwelijk gelijk Halsema had. Normen en waarden leef je; dus praktiseer je in de eerste plaats, in plaats van het er maar altoos over te hebben.

Kortom: een kritisch pedagogisch commentaar bij de huidige stand van zaken betreffende waarden en normen is wel nodig. De prangende vraag is natuurlijk hoe de al sinds 2003 moeilijk te identificeren auteur E.A. Godot in dit tweede boek kan voorkomen dat het weer ‘wormen en maaien’ wordt. Zoveel mag duidelijk zijn; E.A. Godot betreedt hier een terrein vol voetangels en klemmen.

De zeven hoofdzonden worden dus als uitgangspunt genomen, juist in een tijdsgewricht waarin het zondebesef danig tanende is. Het is opvallend dat het besef van een toornige, straffende God op zijn retour is bij gelovige christenen. In moderne en postmoderne theologieën heeft men het graag over een liefdevolle God, en verdwijnt die de zondigende mens straffende God nagenoeg geheel uit beeld (Tieleman, 1995; Tilley, 1995). Ook het door jonge mensen gebricoleerde godsbegrip, zo blijkt uit godsdienstpsychologisch onderzoek, kent geen God die straft voor zonden (Hutsebaut, 1998). Zonden zijn dus ook

voor het merendeel der gelovigen niet echt meer een thema. E.A. Godot neemt voor het formuleren van zijn kritisch-pedagogisch commentaar echter de zeven hoofdzonden tot uitgangspunt. Ik kan dan ook niet anders dan concluderen dat deze auteur de kardinale deugd van de moed of sterkte (de fortitudo) niet ontzegd kan worden.

Waar doelen we op als we over de zeven hoofdzonden spreken? Het gaat over:

gramschap [toorn/woede];
 traagheid [gemakzucht/luiheid/vadsigheid];
 ijdelheid [hoogmoed/hovaardigheid/trots];
 nijd [gramschap/jaloezie/afgunst];
 gulzigheid [onmatigheid/vraatzucht];
 onkuisheid [lust/wellust];
 gierigheid [hebzucht].

Let wel: gramschap in het linker rijtje is overigens verwarrend, want gramschap komt in de overzichten ook altijd voor bij nijd.

In de *Inleiding* op het boek wordt kort ingegaan op de herkomst van die hoofdzonden. Geïnspireerd door de woestijnvaders, hebben in de 6de eeuw via paus Gregorius I of de Grote de zeven hoofdzonden een plek gekregen binnen de katholieke kerk. Zij komen niet rechtstreeks uit de bijbel, maar – zo vul ik de auteur graag aan – in de brief van Paulus aan de gemeente van Galatië komt wel een deel van de hoofdzonden voor als de apostel het heeft over de werken van het vlees tegenover de vruchten van de Heilige Geest (Galaten 5: 13-26.) Waren de zeven hoofdzonden aanvankelijk geformuleerd met het oog op het geestelijke welzijn van monniken, in de 12e eeuw werd de strijd tegen deze hoofdzonden een plicht van alle gelovigen, en tevens onderdeel van een kerkelijk beschavingsoffensief.

De moed waar ik het zojuist over had, geldt zeker ook wanneer we in het *Dankwoord* lezen dat het eigenlijke vraagstuk is: “de problemen die het proces van secularisatie en ontwikkeling van de multiculturele samenleving voor de opvoeding genereren” (p. 191). Een vraagstuk waar de auteur in zijn eerste boek *Hoezo pedagogisch?* (Godot, 2003) niet echt aan was toegekomen. Moedig, want de beroemde secularisatietheorie is door een schare van godsdienstsociologen en godsdienstfilosofen helemaal onderuit gehaald en naar de theoretische en empirische prullenbak verwezen. Zelfs de ‘grand old man’ van de secularisatietheorie, Peter Berger, is enkele jaren geleden zelf al met een gereviseerde versie op de proppen gekomen om nog te redden wat er te redden viel (Berger, 1999).

In de *Inleiding* word ik echter wel op het verkeerde been gezet als daarin nog de oude versie van die theorie gepresenteerd wordt. Daarin wordt mijns inziens te korte metten gemaakt met de religie door nieuwe vormen van religiositeit als spiritualiteit en ietsisme op één hoop te gooien. Dat Maria van der Hoeven, onze voormalige Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen het debat over ‘intelligent design’ en evolutietheorie wilde aanwakkeren, kan toch niet serieus als één van de gebeurtenissen geïnterpreteerd worden die de laatste stuiptrekkingen markeren van de definitieve terugtocht van religie bij ons ten lande?

Er zit in die *Inleiding* wel heel sterk een laïcité-opvatting, namelijk een zeer strikte visie op de scheiding van kerk en staat. De idee wordt aangehangen dat die scheiding alleen nog maar sterker wordt in het Westen en gepaard gaat met een snelle terugtocht van de religie in het publieke domein. Het heeft er alle schijn van dat het duiveltje Cliteur op de rand van het bureau van Godot gezeten heeft tijdens het schrijven van deze inleiding (zie Cliteur, 2006).

Je moet als auteur verder wel lef hebben om het thema van de multiculturele samenleving weer pregnant op de agenda te zetten. Na Paul Scheffers artikel "Het multiculturele drama" uit 2000 (Scheffer, 2000) is daar zeker politieke en intellectuele moed voor nodig. Onze auteur zet, ondanks het feit dat velen het ideaal en de werkelijkheid van de multiculturele samenleving ten grave gedragen hebben, deze thematiek wel op de agenda.

Nog even kort over de titel: zonde van de tijd. Die wordt alleen op pagina 83 expliciet genoemd. Het gaat daar terzake van de hoofdzonde van de ijdelheid over het lichaam, ons lichaam, over ons-lichaam-in-de-wereld-zijn (p. 71). Over personen als belichaamde wezens, een lijf. "Het bewaken van de lichamelijke component in de pedagogische relatie binnen de keurige lijnen van het zogehe-ten fatsoen is immers te betreuren omdat het weinig van doen lijkt te hebben met reële gevaren, terwijl de opvoedings- en onderwijsrelatie er al voor de helft door is misvormd. Zonde van de tijd dus."

In de *Inleiding* komt die titel natuurlijk ook even aan bod, en de vraag wordt gesteld of de zeven hoofdzonden nog van deze tijd zijn, en of de zonde van gisteren wellicht de deugd van vandaag kan zijn. De auteur is er van overtuigd dat het je verdiepen in de actuele betekenis van de zeven hoofdzonden voor ons als lezers zeker geen zonde van onze tijd zal zijn.

De hamvraag

De hamvraag voor mij is: *Wat heb ik opgestoken door mij met de auteur te verdiepen in de actuele betekenis van de zeven hoofdzonden?* De bedoeling van de schrijver vat ik wel. Die is, dat gezien de huidige stand van leven en samenleven datgene wat in de zeven hoofdzonden werd gekritiseerd, het verdient om op een positieve manier te worden omgeduid. En wel zodanig dat duidelijk wordt welke deugdelijke elementen de zeven hoofdzonden in zich hebben als ethisch en moreel potentieel voor onze tijd.

De auteur heeft er niet voor gekozen om tegenover de zeven hoofdzonden de zeven deugden te plaatsen. De zeven deugden die respectievelijk gevormd worden door de vier kardinale deugden en de drie goddelijke deugden:

1. voorzichtigheid/verstandigheid/wijsheid;
2. rechtvaardigheid/rechtschapenheid;
3. gematigdheid/matigheid/zelfbeheersing;
4. moed/sterkte;
5. geloof;
6. hoop;
7. naastenliefde.

Een alternatieve opsomming luidt: nederigheid/gulheid/naastengeliefde/zachtmoedigheid/kuisheid/matigheid/ijver.

Ik ben overigens wel nieuwsgierig om van de schrijver te horen waarom hij niet voor zo'n werkwijze heeft gekozen. Immers: de deugdenopvoeding mag zich al weer enige tijd in toenemende pedagogische belangstelling verheugen, en er verschijnt veel literatuur over, zoals de bundel van Carr en Steutel (Carr & Steutel, 1999).

Kortom: volgens mij wil de schrijver zonde-elementen van toen en daar, die duidelijk in een religieuze context staan, transformeren tot deugdzame elementen van een hier en nu dat overheersend seculier is geworden. Een seculier hier en nu waarin de gerichtheid op het transcendente is verdwenen ten gunste van het immanente bestaan (p. 124). Er vindt steeds een omkering plaats door het zonde-element in een eigentijdse context te plaatsen en er de andere, de deugdzame kant van te laten zien. Soms komt Godot echter ook heel dicht in de buurt van één van de zeven deugden. Laat ik bij wijze van illustratie mij nu even kort richten op een enkel hoofdstuk, een enkele hoofdzonde.

De traagheid

Dat over *de traagheid* vond ik een heel mooi voorbeeld van die omkering, en ook de onderbouwing van die omkering was voor mij overtuigend. In het hoofdstuk wordt duidelijk gemaakt dat we bij het attaqueren van deze hoofdzonde in termen van traagheid, gemakzucht, luiheid en vadsigheid helemaal doorgeschooten zijn naar wat wordt genoemd een stressmaatschappij. De termen keuzestress, e-stress, en 'continuous partial attention' vallen. De bekende regel van Herman van Veen: wij hebben allemaal ongelofelijke haast, drukt dat goed uit. Druk, druk, druk, dus. We willen alles tegelijkertijd, en wel nu, en alles en iedereen wordt daaraan ondergeschikt gemaakt.

Het opgenomen gedicht van de Poolse dichteres Wislawa Szymborska, prikt, zoals Godot zo treffend formuleert, met een minimum aan woorden de illusie van het nagestreefde maximum door.

Alles

Alles-

Een schaamteloos woord, opgeblazen van hoogmoed.

Het moet tussen aanhalingstekens staan.

Het doet alsof het niets overslaat,

Alsof het bijeenbrengt, omvat en inhoudt en heeft,

Maar intussen is het niet meer dan

Een flard vol tumult.

Tegelijkertijd worden volwassenen, maar ook in groten getale kinderen, ziek van die druk. Het onderwijs ontkomt hier geenszins aan: prestatiedruk, streven naar steeds grotere efficiëntie en effectiviteit, het realiseren van kwalitatief

hoogwaardige 'output' of producten. De school wordt al weer bijna vijftien jaar volop in markttermen beschreven en dient ook marktconform te werken (de honorering van haar medewerkers is natuurlijk een heel ander thema!).

Voor de school zou het volgens onze auteur moeten gaan om het koesteren in opvoeding en onderwijs van een dialectische spanning tussen nabijheid en distantie ten opzichte van de maatschappij (geen minimaatschappij en geen negatief van de bestaande samenleving). De school moet "in eerste instantie ruimte bieden tot reflectie over de mens en zijn relatie tot samenleving" (p. 57). Leren bestaat uit het wegleiden uit de eigen beperkte wereld en het binnenleiden in een andere wereld.

Godot laat prachtig zien dat voor de woestijnvaders de oorsprong van de traagheid ligt "in een vorm van spirituele lethargie waarbij de monnik niet langer in de mogelijkheid verkeerde genoeg te vinden in de liefde van God en bijgevolg de zorg voor zijn God niet langer op zich kon nemen. Dat werd toen niet als een zonde beschouwd maar als *des mensen*, wat niet betekende dat het niet verholpen moest worden" (p. 58). Het staat voor daadwerkelijk verzet, en laat zich interpreteren als "het gevoel van vervreemding en revolte tegen de zelfgenoegzaamheid en de soms vermoeide staat van onze cultuur" (p. 58) Opvoeding en onderwijs zouden kinderen en jongeren moeten prikkelen voorbij het platte cliché, voorbij het dictaat van het positieve, de triomf van het realisme. Kunst en cultuur zijn daarbij belangrijk om andere verhalen te tonen en het verlangen naar een andere werkelijkheid wakker te houden.

Ik moest na lezing van dit hoofdstuk ook gelijk denken aan de manier waarop Harry Kunneman, onder andere in zijn laatste boek *Voorbij het dikke-ik* (Kunneman, 2005) als humanist aandacht vraagt voor zingeving, en daarbij in het bijzonder voor het belang van zogenoemde *trage vragen*. Cruciaal daarbij is het begrip 'zingeving', waarmee een bestaansdimensie aangeduid wordt die in het liberalisme en het socialisme nauwelijks aandacht heeft gekregen. Een dimensie die, volgens Kunneman, als het ware het slachtoffer is geworden van de moderne secularisering, maar die in de postindustriële maatschappij en de postmoderne cultuur in toenemende mate op de voorgrond is getreden.

Bij trage vragen gaat het om de confrontatie met diep ingrijpende existentiële ervaringen, zoals het overlijden van een geliefde persoon, het op de klippen lopen van een relatie, overspannenheid, het onder ogen moeten zien van een ernstige ziekte. Op zo'n moment vallen de vanzelfsprekende kaders weg die het dagelijks leven stutten en staat de identiteit van de persoon zelf op het spel. Bij een confrontatie met dergelijke, existentiële vragen zijn er geen snelle of makkelijke oplossingen voorhanden en volgt vaak een moeizame zoektocht.

Zingeving heeft, zo gezien, in de eerste plaats te maken met de omgang met trage vragen. Dergelijke existentiële vragen brengen echter altijd ook *morele* vragen in het spel. Juist wanneer de toekomst een donker gat wordt en mensen hun houvast en hun zelfbeeld dreigen kwijt te raken, hebben zij behoefte aan steun, aandacht en zorg en hopen ze niet in de steek gelaten te worden. Daarmee correspondeert voor hun omgeving, zowel op microniveau als op mondiaal niveau, de morele vraag in hoeverre zij bereid en in staat zijn om aan dat appèl gehoor te geven.

In het hoofdstuk over traagheid wordt die omkering heel goed zichtbaar. Tegelijkertijd wordt er natuurlijk wel degelijk ook geappelleerd aan in elk geval de deugden van hoop, naastenliefde en wijsheid. Ik denk dat de verhandeling over Traagheid ook goed duidelijk maakt dat vragen naar transcendentie niet zo gemakkelijk weggelaten kunnen worden, zoals sommige secularisten denken of willen, en zoals dat ook in de *Inleiding* naar mijn mening te ongenueanceerd gebeurt.

Het gaat daarbij, volgens Kunneman, niet om de herkomst van morele perspectieven en van de existentiële inhouden. Bepalend is niet of die afkomstig zijn uit de religie, de filosofie, de kunst, uit etnische tradities of uit individuele ervaringen. De centrale vraag is of zij verticaal, vanuit een absoluut en verheven gelijk, aan anderen *opgedrongen* worden of horizontaal worden *gecommuniceerd*.

De ijdelheid

Naar aanleiding van de titel van het boek *Zonde van de tijd* stond ik al even stil bij de spits over het hoofdstuk over de hoofdzonde van de ijdelheid. Ook dat hoofdstuk vind ik een prachtig voorbeeld van die omkering. Het gaat bij de hoofdzonde van de ijdelheid niet over hoogmoed als moeder aller hoofdzonden, zoals dat binnen een sterk religieuze samenleving wel gebeurde, maar omdat er – zoals het in de *Inleiding* heet - nu “geen God meer is die hoog boven de mensen uittorent” (p. 13) is de focus hier gericht op het lichaam. De hedendaagse overspannen lichaamscultus, de nieuwe religie van de aandacht voor het lekkere lijf.

De omkering komt tot stand door langs fenomenologische weg de aandacht te vestigen op ons-lichaam-in-de-wereld-zijn (p. 71). Over personen als belichaamde wezens, een lijf. Ik herhaal nogmaals een kernzin uit dat vertoog: “Het bewaken van de lichamelijke component in de pedagogische relatie binnen de keurige lijnen van het zogeheten fatsoen is immers te betreuren omdat het weinig van doen lijkt te hebben met reële gevaren, terwijl de opvoedings- en onderwijsrelatie er al voor de helft door is misvormd. Zonde van de tijd dus.” Opvoeders zouden juist kinderen en jongeren hun eigen lichaam moeten teruggeven. Zoals de laatste zin van dat hoofdstuk over ijdelheid duidelijk maakt, zal de opvoeder die dat doet: “Weg van de individualiteit die te koop wordt aangeboden en weg van de preutse angst daarmee ook de ijdelheid aanzwengelen” (p. 85). Een prikkelende gedachte, niet waar.

Nijd

De omkering die plaats vindt in het hoofdstuk over de hoofdzonde nijd, is confronterend. Het gaat niet in de eerste plaats om mijn begeerte als autochtone Nederlander, maar om de confrontatie met de ander, de vreemdeling die hier komt en mij noodzaakt om te delen met hen van de overvloed die wij hebben. De moderne poëzie van onder anderen Kopland, Rawie, Van den Bergh, Slauerhof over ‘huis’ en ‘thuis’ geeft het vertoog van Godot indringende kracht. Het

benutten van Freuds essay 'Das Unheimliche' is zeer inzichtbiedend. "Zo is de angst voor de vreemdeling de angst voor de vreemdeling in ons zelf" (p. 102). Ik kan niet nalaten er hier op te wijzen dat de thematiek van de vreemdeling en de vervreemding in de literatuur door mijn onlangs overleden leermeester in de wetenschapsfilosofie, Lolle Nauta, al expliciet aan de orde is gesteld in zijn nog steeds zeer lezenswaardige dissertatie uit 1960 (Nauta, 1960).

Er worden in het hoofdstuk over nijd ook deugdelijke wegen aangewezen in dat omkeringproces. Ik licht er ten slot bij deze hoofdzonde twee uitspraken uit die schreeuwen om debat en verder discussie.

"De verzuiling die een oplossing vormde voor de problemen van de multiculturele samenleving van de eerste helft van de twintigste eeuw, vormt een blokkade voor het oplossen van de problemen van de multiculturele samenleving van de eenentwintigste eeuw" (p. 108).

"Het maakbaarheidsoptimisme, dat ooit volledig in het bezit was van de multiculturalisten, is in handen gekomen van diegenen die een grote mate van assimilatie voorstaan" (p. 109).

Gulzigheid

In het hoofdstuk over gulzigheid wordt de gulzigheid verbonden met mateloos lang leren: "wie er niet weg van is, is gezien" is een paragraaf titel op pagina 128 ff. Die onmatigheid om mee te kunnen komen in de samenleving – iets weten van koken, wijnen, iets over... – de loutere economische functionaliteit (wat kan ik doen met wat ik leer) van het levenslang en levensbreed leren wordt gekritiseerd en staat haaks op "traditionele noties zoals zelfontplooiing, emancipatie of de socratische levenslange zoektocht naar wijsheid gebaseerd op de houding dat we maar zo weinig weten" (p. 129). Zij staat dus op gespannen voet met de idee van algemene vorming. Let wel: het beroep op de pedagogische traditie is echt een ander pleidooi dan de cultuurpessimistische roep om Beter Onderwijs van de Verbrugges (Verbrugge & Verbrugge, 2006). De gretigheid die het leren vanuit de idee van algemene vorming met zich meebrengt, wordt ondermeer verbonden met het leren rekening te houden met anderen en met leren oog te hebben voor niet-materiële zaken.

Stellingname, ideaal en hoop

Uit mijn commentaar is te merken dat ik dit nieuwe boek van E.A. Godot met heel veel genoegen gelezen heb. Het was absoluut geen zonde van mijn tijd! Ik deed dat in mijn sabbatsperiode als ex-decaan: een tijd van rust en reflectie, van verdieping en nieuwe perspectieven. Dit boek past naadloos in het proces waarin ik momenteel zit na een tijd dat bestuur, geld, 'grants', goed personeelsbeleid, nationale en internationale positionering van mijn faculteit, dreigende fusies en gerealiseerde fusies mijn agenda drie jaar bepaald hebben.

Het boek kritiseert veel wanen van de dag als zonde van de tijd en biedt – dan wel niet systematisch bijeengebracht in een laatste concluderende hoofdstuk, maar verspreid over het boek – een mijns inziens wel degelijk fundamentele, kritisch-pedagogische stellingname, en dat is meer dan een commentaar zoals Godot bescheiden stelt. Het biedt een ideaal en hier en daar ook zoiets als pedagogische hoop voor Nederland als een multiculturele en multireligieuze samenleving in de 21ste eeuw. Die religieuze component heb ik ook heel nadrukkelijk genoemd. Soms had ik het gevoel dat op dit punt er minimaal twee zielen in de borst huizen van de schrijver: zeg maar grofweg de seculiere lijn en meer een lijn à la Kunneman en mijzelf.

Ik zou wensen dat alle opvoeders en onderwijzers hier te lande de inhoud van dit boek – zeg maar gerust: de pedagogische boodschap – tot zich zouden kunnen nemen. Dit boek is natuurlijk allereerst bestemd voor de pedagogische professional en al die mensen van goede pedagogische wil die minimaal gewend zijn beschouwende artikelen in kwaliteitskranten te lezen. Het is absoluut voer voor een ieder die een eigentijdse deugdenopvoeding van groot belang vindt.

Bovenstaande tekst is een bewerking van de lezing die door de auteur werd uitgesproken op de Studiemiddag rond dit boek georganiseerd door het Netwerk Wijsgerige en Historische Pedagogiek van de Nederlandse Vereniging van Opvoedkundigen (NVO) op 24 november 2006 te Utrecht.

Literatuur

- Berger, P.L. (ed.) (1999). *The Desecularization of the World. Resurgent Religion and World Politics*. Washington/Grand Rapids: Ethics and Public Policy Center/Wm. B. Eerdmans.
- Carr, D. & J.W. Steutel (eds.) (1999). *Virtue Ethics and Moral Education*. London: Routledge.
- Cliteur, P. (2006). Zin en onzin van levensbeschouwelijke vorming. In: S. Miedema (red.). *Religie in het onderwijs. Zekerheden en onzekerheden van levensbeschouwelijke vorming* (pp. 33-54). Zoetermeer: Meinema.
- Godot, E.A. (2003). *Hoezo pedagogisch?* Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Hutsebaut, D. (1998). Omgaan met geloof en godsdienst: Ontwikkeling of bepaald door opvoedingsmodel? Een analyse van gegevens van personen van 18 en 90 jaar. In: J. Janssen, R. van Uden & H. van der Ven (Red.). *Schering en inslag. Opstellen over religie in de hedendaagse cultuur* (pp. 18-31). Nijmegen: KSGV.
- Kunneman, H. (2005). *Voorbij het dikke-ik. Bouwstenen voor een kritisch humanisme*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Nauta, L.W. (1960). *De mens als vreemdeling. Een wijsgerige studie over het probleem van de vreemding in de moderne literatuur*. Amsterdam: G.A. van Oorschot.
- Scheffer, P. (2000). Het multiculturele drama., *NRC/HB*, 29 januari.
- Tieleman, D. (1995). *Geloofscrisis als gezichtsbedrog. Spiritualiteit en pastoraat in een postmoderne cultuur*. Kampen: Kok.
- Tilley, T.W. (ed.) (1995). *Postmodern Theologies. The Challenge of Religious Diversity*. Maryknoll/ New York: Orbis Books.
- Verbrugge, A. & M. Verbrugge (2006). Help! Het onderwijs verzuipt! Leraren, leerlingen en ouders moeten samen de strijd aangaan voor beter onderwijs. *NRC/HB*, 3 juni.

Over de auteur:

Siebren Miedema (1949) is hoogleraar Algemene Pedagogiek en hoogleraar Godsdienstpedagogiek aan de Vrije Universiteit Amsterdam. E-mailadres: s.miedema@psy.vu.nl.